

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ*

ԱՐՄԵՆ ԱՍՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Արամ Մանուկյան, Արևմտյան Հայաստան, անկախություն, ժողովուրդ, Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, ՀՅԴ, միասնություն, պատասխանատվություն, պետական գործիչ, պետական մտածողություն, վճռականություն, քաղաքական գործիչ:

Հայ նշանավոր ազգային-պետական խոշոր գործիչ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության հիմնադիր Արամ Մանուկյանը (Մարգիս Հարությունի Հովհաննիսյան) ծնվել է 1879 թ. մարտի 19-ին Շուշի քաղաքում¹: Նախ ուսանել է տեղի Ագուլյաց ծխական դպրոցում, ապա՝ 1895 թ. ընդունվել Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոց: Այստեղ ուսանելու շրջանում Ա. Մանուկյանն անդամագրվել է հայ ազատամարտի առաջատար ուժ Հայ հեղափոխական դաշնակցությանը (ՀՅԴ)՝ իր հետագա ողջ կյանքը նվիրելով հայ ժողովրդի ազատության և անկախ պետականության վերականգնման կարևորագույն գործին: Հեղափոխական գործունեությամբ զբաղվելու պատճառով 1901 թ. հեռացվելով Շուշիի թեմական դպրոցից՝ ուսումը շարունակել է Երևանի թեմական դպրոցում, որն ավարտել է 1903 թ.:

1903 թ. Ա. Մանուկյանը Բաքվում և Գանձակում ակտիվորեն մասնակցել է հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու մասին Ռուսաստանի միապետ Նիկոլայ II-ի հրամանագիրը չեղյալ համարելու համար մղվող պայքարին, այնուհետև անցել է Կարս: Արդեն այս ժամանակից նա գտնում էր, որ ազգային իրավունքները վերականգնելու համար պետք է ապավինել

¹ Ա. Մանուկյանի կյանքի և գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ասրյան. Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը (ազա-տագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման գործում), Երևան, 2009:

սեփական ուժերին²: Կարսում նրա գործունեության մեջ առանցքային տեղ է զբաղեցրել Արևմտյան Հայաստան զենք-զինամթերք փոխադրող խմբերի կազմակերպումը, որոնց միջոցով ՀՅԴ-ն հույս ուներ ուժ հաղորդել ազատագրական զինված պայքարին: Այդ մարտավարությունը շոշափելի արդյունք չտվեց, և 1904 թ. հոկտեմբերին Ա. Մանուկյանը ուղևորվեց Արևմտյան Հայաստան՝ տեղում նպաստելու ազատագրական շարժման ծավալմանը: 1905 թ. փետրվարին նա հաստատվեց Վանում, իսկ մի քանի ամիս անց ստանձնեց ՀՅԴ Վանի կազմակերպության ղեկավարությունը: Թուրքական լծից արևմտահայության ազատագրության համար պայքարի ելած Ա. Մանուկյանը տքնաջան աշխատանք ծավալեց ազատագրական մասնակի գործողություններից ընդհանուր ապստամբությանն անցնելու ուղղությամբ՝ համոզված, որ միայն համազգային միասնական, հուժկու պայքարի միջոցով կարելի է հասնել ազգային նպատակների իրականացմանը: Աննախադեպ հաջողություններ արձանագրվեցին ազատագրական շարժման կազմակերպական հիմքն ամրապնդելու, նահանգի տարածք զենք-զինամթերք ներկրելու, ժողովրդին զինելու ուղղությամբ: 1906 թ. ընթացքում Վան էր ներկրվել ավելի շատ զենք-զինամթերք, քան նախորդ 15 տարիներին: 1907 թ. ՀՅԴ-ն Վանում ուներ մոտ 1000 անդամ, իսկ գյուղերի “մեծ մասը՝ քահանայով, ռեսով և գզիրով՝ դաշնակցական էին ...”³: Ա. Մանուկյանի հետևողական գործունեության շնորհիվ ՀՅԴ Վանի կառույցը դարձավ ամենակազմակերպվածն ու մարտունակն Արևմտյան Հայաստանում: 1907 թ. նա, որպես ՀՅԴ Վանի ներկայացուցիչ, մասնակցեց Վիեննայում կատարած ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովին:

1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում իրականացված երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Ա. Մանուկյանն արտահայտվեց նրանց հետ համագործակցելու և արևմտահայության դրության բարելավմանն երկրի շրջանակում, խաղաղ ճանապարհով հասնելու իր կուսակցության քաղաքականության օգտին: Մակայն երիտթուրքերը չընդունեցին ՀՅԴ և հայ քաղաքական մյուս ուժերի խաղաղասիրական դիրքորոշումն ու շարունակեցին սուլթանական վարչակարգի հայաջինջ քաղաքականությունը:

1909–1911 թթ. Ա. Մանուկյանը ստանձնեց սևծովյան ափամերձ Օրդու քաղաքի Ազգային վարժարանի տեսչությունը՝ հաջողությունների հասնելով տեսչական և ուսուցչական գործունեության մեջ⁴: Զուգահեռ քայլեր կատարեց ազատագրական շարժմանն օգնելու համար: Մասնավորապես, նա կազմակերպեց հանգանակություն՝ որպես օժանդակություն Տարոնում մարտական գործին: 1913 և 1914 թթ. Էրզրումում կայացած ՀՅԴ 7-րդ և 8-րդ ընդհանուր ժողովների կողմից Ա. Մանուկ-

² Ռ Ն Ի Բ Է ն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 187–196:

³ “Վան-Տոսպ” (Թիֆլիս), 1916, 3. I. 1916:

⁴ Ա. Մանուկեան. Նամականի. Ժողովածու (կազմ., խմբ. և ծանոթ.՝ Ե. Փամբուկեան), Երևան, 2018, էջ 530:

յանն ընտրվեց կուսակցության ղեկավար մարմնի՝ Բյուրոյի անդամ: Այս հանգամանքը չխանգարեց, որ նա համազգային խնդիրների լուծման ժամանակ ցուցաբերեր վերկուսակցական մոտեցում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից նեթ Ա. Մանուկյանը և Վանի հայության մյուս առաջնորդները փորձեցին թուրքական իշխանությունների հետ բանակցությունների միջոցով տեղի ժողովրդին փրկել զանգվածային ջարդերից: Մակայն, համոզվելով, որ խաղաղ միջոցներով դա անհնար է, Ա. Մանուկյանը քաղաքական այլ ուժերի հետ ձեռնամուխ եղավ զինված դիմադրության կազմակերպմանը: Այդ առիթով հետագայում նա նշել է. «Մեր կացութիւնը յուսահատական էր այն ատեն: Ընտրելու մէկ բան միայն կը մնար մեզի համար. կամ անձնատուր ըլլալ եւ թողուլ որ խողխողեն մեզ իբր ոչխար, կամ մեռնիլ զէն ի ձեռին կռուելով: Այս վերջինը նախընտրեցինք»⁵: Ա. Մանուկյանը քաջ գիտակցում էր, որ միայն միասնական պայքարի միջոցով կարելի է հաղթել թշնամուն, և ամեն ինչ արեց այդ նպատակին հասնելու համար: 1915 թ. ապրիլի 5-ին նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Վանի Հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին, որտեղ նրա իսկ առաջարկով ընդգրկվեցին փորձառու զինվորականներ՝ ռամկավար Արմենակ Եկարյանը, դաշնակցականներ Բուրդարացի Գրիգորը, Գայժակ Առաքելը, հնչակյան Հրանտ Գալիկյանը, անկուսակցական Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ: Շուտով ինքը նույնպես ընդգրկվեց այդ մարմնի մեջ և ղեկավարեց Վան-Այգեստանի ինքնապաշտպանությունը⁶: Միաժամանակ, նա Վանի Քաղաքամեջ թաղամասի և գավառների գործիչներին հրահանգեց պատրաստ լինել թուրքերին զինված դիմադրություն ցույց տալու համար: Հայ և օտարազգի բազմաթիվ ժամանակակիցների, իրադարձությունների մասնակիցների վկայությամբ Ա. Մանուկյանը Վանի հերոսամարտի առաջնորդն էր, սիրտն ու հոգին:

Վանի ինքնապաշտպանությունը սկսվեց 1915 թ. ապրիլի 7-ին⁷: Հզոր բռունցք դարձած հայությունը մեկ ամիս շարունակ հետ մղեց ռազմական բազմակի գերակշռություն ունեցող թուրքական զորքերի բոլոր հարձակումները և նույնիսկ նրանցից գրավեց մի շարք ռազմական հենակետեր: Ամենամեծ հաղթանակը 650 զինվոր ունեցող Համուդ աղայի զորանոցի գրավումն էր⁸, որին Ա. Մանուկյանն ունեցել էր անմիջական մասնակցություն⁹: Հայերի խիզախությունն ու կազմակերպվածությունը փաս-

⁵ Յ. Լեփսիուս. Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի, Հայաստանի ջարդերը (թարգմ.՝ Մ. Շամտանձեան), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 106:

⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 39-40:

⁷ Ռ. Սահակյան. Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս - 1917 թ. փետրվար), Երևան, 2015, էջ 149:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 15:

⁹ «Աշխատանք» (Վան), 17. VI. 1915:

տել է նույնիսկ Վանի վրա թուրքական զորքները ղեկավարող գերմանական բանակի սպա Ռաֆայել դը Նոգալեսը: Նա գրել է՝ հարձակվող թուրքերն ամենուր հանդիպում էին հուժկու ու դիպուկ կրակի, և որ հայկական յուրաքանչյուր տուն արագորեն վերածվում էր ամրոցի¹⁰: 1915 թ. մայիսի 3-ին հայ ինքնապաշտպանները հետ մղեցին թուրքերի վերջին զրոհը, որից հետո թշնամին հեռացավ Բիթլիս: Մայիսի 5–6-ը Վան հասան հայկական կամավորական զնդերն ու ռուսական զորքերը: Վանի ինքնապաշտպանության հաղթանակի շնորհիվ ավելի քան 150.000 հայեր փրկվեցին թուրքական պետության իրականացրած եղեռնից, որին զոհ գնաց 1,5 մլն արևմտահայ: 1915 թ. մայիսի 7-ին ռուսական իշխանությունների կողմից Ա. Մանուկյանը նշանակվեց Վանի նահանգապետ: Նահանգի կառավարությունը ձևավորելիս նա հերթական անգամ դրսևորեց վերկուսակցական մոտեցում՝ նրանում ընդգրկելով միայն բանիմաց գործիչների՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից: Ա. Մանուկյանի գլխավորությամբ հայությունը ձեռնամուխ եղավ ազատագրված նահանգի վերաշինմանը: Հետևողական աշխատանք ծավալվեց Վանը քրդերի հարձակումներից պաշտպանելու, կարգուկանոն հաստատելու, ավերված տնտեսությունը վերականգնելու, գաղթականությանն աջակցելու, բնակչության շահերը տարաբնույթ ապօրինություններից պաշտպանելու, սովն ու համաճարակային հիվանդությունները կանխելու և այլ ուղղություններով: Հաջողություններն այնքան նշանակալից էին, որ Վանի նահանգապետությունը կարելի է անվանել հայոց նորագույն պետականության նախատիպ: Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ այն կերտած Ա. Մանուկյանի հասցեին ուղղվել են ոչ միայն դրվատանքի խոսքեր: Տարբեր առիթներով նրան քննադատել են տեղի ռամկավար գործիչներ Ա. Թերզիբաշյանը, Ա. Եկարյանը: Իսկ Ա. Մանուկյանի կողմից նահանգապետարանի վերահսկիչ նշանակված Բ. Տեր-Ղազարյանը մատնանշել է իր ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերված մի շարք թերություններ: Սակայն, կարծում ենք, էականն այն է, որ Ա. Մանուկյանի կողմից ձեռնարկվում էին քայլեր դրանք վերացնելու ուղղությամբ: Դժբախտաբար Վանի նահանգապետությունը երկար չգոյատևեց: Ռուսական բանակի՝ 1915 թ. հուլիսյան նահանջի հետևանքով նահանգի հայությունը հարկադրաբար բռնեց գաղթի ուղին: Ա. Մանուկյանն ամեն կերպ փորձեց կանխել այն, սակայն դա նրա ուժերից վեր էր:

1915–1917 թթ. Ա. Մանուկյանն ակտիվորեն մասնակցեց Արևելյան Հայաստանում և Ռուսական կայսրության հայաշատ կենտրոններում “եռացող” ազգային-քաղաքական գործընթացներին՝ ջանալով հոգալ եղեռնից փրկված արևմտահայ փախստականների կարիքները: 1917 թ. ֆեդայապետ Անդրանիկի ու ռամկավար գործիչ Ա. Դարբինյանի հետ հանդես եկավ արևմտահայերի համագումար հրավիրելու նախաձեռնությամբ և ակտիվորեն մասնակցեց 1917 թ. մայիսի 2–11-ը Երևանում գումար-

¹⁰ Рафаель де Ногалес Мендес. Четыре года под полумесяцем. М., 2006, с. 67.

ված նրա աշխատանքներին¹¹: 1917 թ. մայիսի 1-ին Երևանում Ա. Մանուկյանն ամուսնացավ Կատարինե Զայյանի հետ: 1918 թ. հոկտեմբերին ծնվեց նրա միակ ժառանգը՝ Սեդա Մանուկյանը (1918–2005)¹²: Ա. Մանուկյանն իր անմիջական նպաստը բերեց ռուսական բանակի և հայ կամավորականների կողմից թուրքական տիրապետությունից ազատագրված Արևմտյան Հայաստանի վերաշինությանը: Նրա միջոցով 1917 թ. ամռանը երկրագործական գործիքներ էին ուղարկվում Արևմտյան Հայաստան: Ա. Մանուկյանն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում գումարված Հայոց Ազգային համախորհրդակցությանը, ընտրվեց արևելահայության կյանքը ղեկավարելու նպատակով ստեղծված Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Ազգային խորհրդի անդամ: 1917 թ. հոկտեմբերի 21-ից 1918 թ. ապրիլի 14-ն Ա. Մանուկյանը խմբագրեց Երևանի «Աշխատանք» թերթը: Նրա օրոք թերթը հրատապ անդրադառնում էր հայ իրականությանը հուզող կարևոր խնդիրներին, առաջադրում հավասարակշռված տեսակետներ իրադարձությունների զարգացման ընթացքի և հայերի կողմից ձեռնարկվելիք քայլերի մասին:

1917 թ. վերջին ռուսական Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծումը թուրքական ներխուժման վտանգի տակ դրեց ոչ միայն Արևմտյան, այլև՝ Արևելյան Հայաստանը: Հայ ժողովրդի գլխին կախվում էր 1915 թ. կրկնության վտանգը: Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի զգալի մասն ընդգրկող Երևանի նահանգում չկային պետական իշխանության կենսունակ մարմիններ:

Այդ իրավիճակում՝ 1917 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային և Հայ զինվորական խորհուրդներն Ա. Մանուկյանին արտակարգ լիազորություններով գործուղեցին Երևանի նահանգ: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ 1918 թ. հունվարի վերջերին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը որոշեց նրան նշանակել նաև հայկական զորամասերի կոմիսար՝ գտնելով՝ «նա միակ մարդն է, որը կարող է զբաղեցնել այդպիսի պատասխանատու պաշտոն»¹³: Սակայն Ա. Մանուկյանը հրաժարվեց ստանձնել այդ պաշտոնը՝ խնդրելով իր փոխարեն նշանակել զինվորականներից որևէ մեկին¹⁴: Այդ պաշտոնում նշանակվեց Դրոն, ով հրաշալի կատարեց իրեն վստահված առաքելությունը: Երևանում Ա. Մանուկյանն առաջադրեց հայ ժողովրդի պաշտպանությանն ու ազատությանը միտված հստակ քաղաքական ուղեգիծ: Ընդգծելով այն իրողությունը, որ հայ ազգը թուրքական ոչնչացնող պետական մեքենայի դեմ կանգնած է բացարձակապես մենակ՝ Մանուկյանը հայությանը կոչ արեց հույս չկապել արտաքին օգնու-

¹¹ Ա. Դ ա ր բ ի ն ե ա ն. Հայ ազատագրական շարժման օրերեն (Յուշեր 1890-էն 1940), Փարիզ, 1947, էջ 347:

¹² Ա. Ա ս ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 147, 245:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, թ. 442:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 24, թ. 527:

յան հետ ու ապավինել սեփական ուժերին՝ թե՛ թուրքերից պաշտպանվելու և թե՛ երկրում կարգուկանոն հաստատելու համար. “Ամեն ոք իր մասին է մտածում: Իր երկրի սահմաններից այն կողմ եթե նայող կայ, նայում է միայն յանուն իր շահերի: Ոչ ոք ոչ մի մարդ չի ուղարկի տաճկական ճակատ՝ տուն գնացող ռուսներին փոխարինելու համար: Եթե ընդհանուր ուժերով ճակատ պահելու խօսք էլ է լինում, դա լուկ խօսք է՝ զուրկ իրական հիմքից ու անկեղծությւնից ...: Դրա հակառակը, կայ դաւադրական վերաբերմունք: Մենակ ենք եւ պետք է ապավինենք միայն մեր ուժերին՝ թե՛ ճակատը պաշտպանելու եւ թե՛ երկրի ներսը կարգ հաստատելու համար”¹⁵:

Ա. Մանուկյանը, օժտված Վանի նահանգապետության շրջանի պետական գործունեության փորձառությամբ, անմիջապես ներկայացրեց գործողությունների խիստ ռոտշակի ծրագիր՝ ցուցաբերելով հեռատեսություն, ռազմավարական մտածողություն, հետևողականություն, անսասան կամք, և քայլ առ քայլ կենսագործեց այն: Գիտակցելով՝ միայն գեղեցիկ կոչերը, մեկ մարդու կամ մի խումբ մարդկանց ուժերը բավարար չեն հայության առջև ծառայած ահռելի խնդիրները լուծելու համար, և, որ դրան կարելի է հասնել լավ կազմակերպված աշխատանքի միջոցով, նա ձեռնամուխ եղավ Երևանի նահանգի իշխանության իրապես գործող մարմինների ստեղծմանը: Դրանցից էր Երևանի նահանգի Հատուկ կոմիտեն, որի առաջ դրվեցին հստակ խնդիրներ: Բացի այդ, շունչ տրվեց արդեն իսկ գոյություն ունեցող, բայց անգործության մատնված իշխանության մարմիններին: Ա. Մանուկյանը Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի և Հատուկ կոմիտեի շուրջ համախմբեց բոլորին՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից: Հետևողական, տքնաջան աշխատանք կատարվեց կանոնավոր բանակի ստեղծման ուղղությամբ: Ժողովրդի շրջանում ծավալվեց քարոզչական լայն աշխատանք՝ թշնամու դեմ կազմակերպված պայքարի հանելու համար: 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Հատուկ կոմիտեն հրապարակեց Ա. Մանուկյանի հեղինակած “Կոչ հայ զինվորներին” շրջաբերականը, որը հստակ ներկայացնում էր իրավիճակի լրջությունը և բոլորից պահանջում կանգնել հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում: Զորակոչվում էին բոլորը, նաև՝ նախկինում ինչ-ինչ պատճառներով ազատվածները: Անզիջում պայքար ծավալվեց դասալիքների, զենք-զինամթերք, պետական գույք հափշտակողների դեմ: Ձեռնարկված քայլերն ապահովեցին զորահավաքի հաջող ընթացքը: Ա. Մանուկյանի գլխավորությամբ շնորհաշատ ու նվիրյալ ռազմական գործիչներ Դրոյի, գեներալ Մովսես Սիլիկյանի, գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի և այլ գործիչների հետևողական աշխատանքը հնարավորություն տվեց 1918 թ. մարտի սկզբներին հիմնականում ավարտել Հայկական կորպուսի երկրորդ՝ Երևանյան դիվիզիայի կազմավորումը¹⁶, որն առանցքային դերակատարություն էր ունենալու

¹⁵ Ա. Ա ս տ ու ա ծ ա տ ր ե ա ն. Արամը.– “Հայրենիք” (Բոստոն), 1964, № 4, էջ 70:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, թ. 5:

Մայիսյան հերոսամարտերի ընթացքում: Հսկայածավալ աշխատանք կատարվեց նաև Երևանի նահանգում օրինականություն հաստատելու, պարենային խնդիրը կարգավորելու, Թուրքիայի կողմից հրահրվող թաթարական հակապետական խռովությունները ճնշելու ուղղություններով: Կտրուկ և հաշվենկատ գործողությունների արդյունքում հնազանդեցվեցին տասնյակ թաթարական գյուղեր:

Նույն ժամանահատվածում արտաքին ճակատում իրադարձությունները զարգանում էին ՝ ի վնաս հայերի: 1918 թ. հունվարի 30-ին հարձակման անցած թուրքական 50.000-ոց բանակը, հաղթահարելով նոր կազմավորվող հայկական փոքրաքանակ զորամասերի հերոսական դիմադրությունը, առաջ էր շարժվում դեպի Հայաստանի խորքերը: 1918 թ. մարտի 24-ին ՝ թուրքական զորքերի կողմից Մարիդամիշը գրավելու հաջորդ օրը, որն ավելի խորացրեց հայության տագնապը, ժողովրդական զանգվածները, զորքը և Հայոց Ազգային խորհուրդն Ա. Մանուկյանին ընտրեցին Երևանի նահանգի “դիկտատոր”¹⁷: Ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային պատմության բացառիկ դեպքերից էր, երբ ժողովուրդը կամովին ընտրեց “դիկտատոր”, որն էլ իր անսահմանափակ իշխանությունը մինչև վերջ օգտագործեց բացառապես հօգուտ ազգային շահերի: Անտեսելով պայմանականություններն ու ժողովրդավարության ժամանակավրեպ պահանջները, ընտրելով կառավարման “դիկտատորական” տվյալ ժամանակաշրջանում միակ ճիշտ ձևը ՝ Ա. Մանուկյանը վճռականորեն շարունակեց հայության ներուժի համախմբման գործը: Սեփական փորձից էլնելով, որ հայրենիքի փրկությունը կախված է ժողովրդի կամքից ու մասնակցության աստիճանից ՝ նա ամեն ինչ արեց այդ գործի մեջ նրան ներգրավելու համար: Ժողովրդի շահերի գերակայությունը մշտապես ընդունող, նրանից երբեք և որևէ կերպ չհեռացող Ա. Մանուկյանը “դիկտատոր” ընտրվելուց հետո հայտարարեց. “... դուք պիտի իմանաք, որ ես անոյժ եմ առանց ձեզ: Հերոսը ինքը ժողովուրդն է և եթե ժողովուրդը պատրաստակամությամբ ունի ... աշխատել ու փրկել հայութիւնը վերահաս կործանումից, ապա իմ ու ինձ նման շատերի աշխատանքը ապարդիւն չի անցնի”¹⁸: Նա 1918 թ. մարտի 28-ին ժողովրդին դիմեց կոչով, որում հստակորեն սահմանեց պետական և հասարակական կառույցների անելիքները ՝ իրեն վերապահելով դրանց գործունեության ուղղորդումն ու վերահսկումը: Այդ կոչն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. “Յոյց տանք աշխարհին, որ Հայր ազատ անկախ ապրելու իրաւունք ունի: Այժմ կամ երբեք”¹⁹: Այսինքն, այն ժամանակ, երբ հայ քաղաքական միտքը չէր էլ խորհում Արևելյան Հայաստանի անկախության մասին, Մանուկյանը, ճիշտ ընկալելով իրադարձությունների զարգացման ընթացքը, աշխատում էր այդ ուղղությամբ: Անկախության գաղափարի գործնականացման ձգտումը խոսում է նրա լայն մտահորիզոնի, պետական մտածո-

¹⁷ “Զանգ” (Երևան), 27. III. 1918:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 9, թ. 1:

դուրյան, ժամանակաշրջանի մարտահրավերներն արագ ընկալելու և աշխատելու ունակության մասին:

1918 թ. մայիսի սկզբներին, երբ թուրքական զորքերը կանգնած էին Ախուրյան գետի աջ ափին, շատերը կարծում էին, թե թուրքերն այլևս չեն շարունակի հարձակումը, որովհետև գրավել էին Բրեստ-Լիտովսկի ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրով իրենց տրված տարածքները: Ա. Մանուկյանը, ընդհակառակը, համոզված էր, որ թուրքերը շարունակելու են զավթումները: Նրա կանխատեսումներն արդարացան: 1918 թ. մայիսի 15-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը (այժմ Գյումրի), մայիսի 21-ին՝ Երևանից 30 կմ հեռու գտնվող Սարդարապատը՝ գլխավոր նպատակ ունենալով զավթել Սբ. Էջմիածինն ու Երևանը: Առավել քան երբևէ, դրվեց հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը, այնինչ հայ քաղաքական շրջանակների, զորքի, զորահրամանատարության ու բնակչության զգալի մի մասը մատնվել էր տազնապի և հուսալքության: Հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանը Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդին հորդորում էր դադարեցնել կռիվները թուրքերի դեմ և հաշտություն կնքել՝ միամտորեն կարծելով, որ այդպես հնարավոր կլինեի փրկել զորքի մի մասն ու բնակչությանը²⁰: Երևան շարժվող թուրքերը, որոնք չորս ամիս միայն հաղթանակ էին տարել, վստահ էին, որ առանց լուրջ դժվարության տիրանալու են նաև հայոց հայրենիքի վերջին կտորին: Մակայն նրանք չարաչար սխալվեցին:

1918 թ. մայիսյան ծայրահեղ ծանր ժամանակաշրջանում Ա. Մանուկյանը դրսևորեց թշնամուն հակահարված հասցնելու անսասան կամք, Վարդանանց վայել վճռականություն ու քաջություն: Դեռևս Ալեքսանդրապոլի անկումից առաջ նա ասել էր. «Եթե երբևէ մեր ճակատի վրա թուրքերը սկսեն առաջխաղացումը, մենք անպայման պետք է դիմադրենք զենքով, թնդանոթով, և ոչ թե ստրկորեն անձնատուր լինենք և կոտորվենք»²¹: Նա եղավ այն գործիչը, ով կարողացավ բարձրացնել զորքի, քաղաքական ուժերի ու ժողովրդի ոգու կորույր և նրանց կազմակերպված պայքարի դուրս բերել թշնամու դեմ՝ այդ կերպ ուղի հարթելով դեպի հայոց վերածնունդ, որը սկզբնավորվելու էր հայոց պետականության վերականգնմամբ: Մայիսի 19-ին, երբ թուրքական զորքերը նոր էին ներխուժել Արարատյան դաշտ, Ա. Մանուկյանը գեներալ Մ. Միլիկյանին հրահանգեց կասեցնել հայկական զորքի հետագա նահանջն ու թշնամուն հասցնել վճռական հակահարված: Նա նաև խոստանում էր երկու օրվա ընթացքում զորքին տրամադրել անհրաժեշտ ամեն ինչ՝ մարդկային ուժ, զենք-զինամթերք, ու ապահովել թիկունքի լիակատար աջակցությունը բանակին: Ի դեպ, դեռևս ամիսներ առաջ Ա. Մանուկյանը, ցուցաբերելով հեռատեսություն, հրահանգել էր ռազմա-

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 253, թ. 1:

²¹ Հ. Կոստան. Հայկական Թերմոպիլե. – «Դրոշակ» (Փարիզ), 1928, № 5, էջ 137:

ճակատի խորքից թիկունք փոխադրել մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք, որն այդ օրերին մեծ օգնություն էր հայոց զորքին:

Առանց տարիքի ու դիրքի խտրականության ռազմաճակատ ուղարկվեցին մեծ թվով զինապարտներ, իստիվ արգելվեց Երևանից հեռանալը²²: Մանուկյանը, ով սիրում էր ամեն ինչին անձամբ հետևել, բազմապատկել էր եռանդը. նրան կարելի էր տեսնել ամենուր՝ զինվորականության շրջանում, հրապարակներում, շուկայում, եկեղեցիներում: Ա. Մանուկյանի գործընկեր Ա. Աստվածատրյանի վկայությամբ՝ նա «շարունակ ոտքի վրայ էր: Հանգիստն ինչ է՝ մոռացել էր: Ռազմաճակատը նրա մտահոգության միակ առարկան էր ... Անընդհատ յարաբերութեան մեջ էր գլխաւոր շտաբի հետ, որ նստած էր Վաղարշապատում: Արամը իր շնչով վարակում էր ամենքին: Ո՛չ ոք չէր խնայում հնարաւորը»²³: 1918 թ. մայիսի 19-ին Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի նիստում Ա. Մանուկյանն անառարկելի վճռականությամբ բացառեց Երևանի հանձնումը թշնամուն՝ հայտարարելով հետևյալը. «... ոչ մի նահանջ ոչ մի գծի վրա: Նահանջ Երևանից՝ կնշանակե խաչ քաշել մեր ամբողջ գործունեության եւ մեր ապագա քաղաքական մուրագներուն վրա, բոլորդ պիտի մնաք եւ մեռնիք»²⁴: Երևանի Հայոց Ազգային խորհուրդը որոշեց թշնամուն վճռական հակահարված հասցնել Սարդարապատում և Ապարանում: Ա. Մանուկյանի հաշվենկատ ու հետևողական ջանքերի շնորհիվ ժողովրդի շրջանում տիրող խուճապը փոխարինվեց ոգևորության, որի հետևանքը եղավ կամավորների աննախադեպ հոսքը դեպի ռազմաճակատ: Այս առումով ընդգծելի է հասկապես մայիսի 21-ին Երևանում կայացած հանրահավաքում նրա ելույթը. «Կրկնութիւններ անելու այժմ տրամադիր չեմ և ժամանակ էլ չկայ ճառերով զբաղելու: Ես եկել եմ յայտնելու ձեզ, որ թշնամին գրաւել է Սարդարաբադը և շարժում է դեպի Էջմիածին: Մեզ մնում է մի բան, կամ զենք վերցնել ու դուրս գալ թշնամու առաջ և կամ կոտորել... Ով ուզում է ապրել, առանց ընդհանրացնելու, թող վերցնի զենքը, վերցնի նաև երեք օրոյ պաշար ու իսկոյն և եթ դիմէ ուսուցչական սեմինարիայի շէնքը՝ ցուցակագրւելու և այնտեղից էլ ճակատ ուղարկւելու համար: Ես իմ ասելիքս վերջացրի, այժմ ձեզ է մնում անելիքը»²⁵: Մանուկյանի հրահանգով պարտիզանական շարժում ծավալվեց Ապարանի ճակատում, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ թուրքերին դիմադրություն կազմակերպելու գործում, մինչև որ Սարդարապատի ռազմաճակատից կանոնավոր զորամասեր ուղարկվեցին այնտեղ:

²² Միացեալ եւ անկախ Հայաստան: Պատմական քայլը, Էջեր հայ ազատագրութեան պայքարներէն, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 23:

²³ Ա. Ա ս տ ու ա ծ ա տ ր ե ա ն. Արամը. – «Հայրենիք», 1964, № 7, էջ 77:

²⁴ «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 30. I. 1921, Ա. Ա հ ա ր ո ն յ ա ն. Ավարայրի ոգեկոչումը: Անդրանիկ, Երևան, 1991, էջ 9:

²⁵ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 6. IX. 1918:

1918 թ. մայիսի 22-ին հայկական ուժերը Սարդարապատի ճակատում անցան հակահարձակման թուրքական մեծաքանակ զորքերի դեմ և երկօրյա մարտերի ընթացքում ազատագրեցին բազմաթիվ բնակավայրեր, այդ թվում՝ Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը²⁶: Կրելով լուրջ կորուստներ՝ թուրքերը նահանջեցին և ամրացան Արաքս կայարանում ու մերձակա բարձունքներում: Հայկական զորքերի առաջին հաղթանակը բեկումնային նշանակություն ունեցավ Երևանին սպառնացող թուրքական վտանգը չեզոքացնելու և հայոց մեջ մինչ այդ տիրող բարոյահոգեբանական վիճակը փոխելու առումով: Հայկական զորամասերն արագորեն համալրվում էին, բանակի շարքերն էին վերադառնում անգամ դասալիքները: Բնակչությունը՝ անկախ սեռից, տարիքից ու սոցիալական դիրքից, ամեն ինչ զոհաբերում էր հոգուտ ռազմաճակատի կարիքների և հայրենիքի փրկության²⁷: 1918 թ. մայիսի 27-ին հայկական զորքերն անցան նոր գրոհի²⁸ և ջախջախիչ պարտության մատնեցին թշնամուն (թշնամին տվեց 3.500 զոհ): Նույն օրերին հայկական զորքերը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, թուրքերին պարտության մատնեց Ապարանի ճակատում, որի շնորհիվ Երևանի շրջափակման վտանգը վերացվեց: Ոգևորվելով Սարդարապատում հայկական զորքերի տարած առաջին հաղթանակն ավետող Ա. Մանուկյանի մայիսի 23-ի հեռագրից՝ հայությունը ոտքի կանգնեց նաև Ղարաքիլիսայում (այժմ՝ Վանաձոր): Հայկական կորպուսի գործամասերը, որոնք մինչ այդ նահանջում էին դեպի Դիլիջան, վերադարձան ու աշխարհագրորային ջոկատների հետ հուժկու դիմադրություն ցույց տվեցին թշնամու գերակշիռ ուժերին՝ նրանց հասցնելով արժանավայել հակահարված:

Մայիսյան հերոսամարտերը, որոնց կազմակերպման գործում առաջնակարգ ու մեծագույն դեր ունեցավ Ա. Մանուկյանը, հայ ժողովրդին փրկեցին վերջնական բնաջնջումից, Արևելյան Հայաստանը բռնազավթումից և հնարավոր դարձրին հայոց անկախ պետականության վերականգնումը: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը 1918 թ. մայիսի 28-ին վճռեց հռչակել Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Ռ. Հովհաննիսյանի իրավացի բնորոշմամբ, դա «զարմանահրաշ նվաճում էր»²⁹:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, թ. 5, Ս. Ա. ֆ. ա. ն. ա. յ. ա. ն. Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան. Մայիս 1918), Երևան, 1991, էջ 44, Հ. Ավետիսյան. Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Երևան, 1998, էջ 95–96:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 8, թ. 6:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, թ. 16, Ս. Մարտիրոսյան. Սարդարապատի ճակատամարտը. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1969, № 1, էջ 159:

²⁹ Ռ. Հովհաննիսյան. Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Առաջին Տարին. 1918–1919, Երևան, 2005, էջ 39:

Մինչև Մայիսյան հերոսամարտերը թուրքերը դեմ էին ինքնուրույն Հայաստանի ստեղծման ցանկացած գաղափարի³⁰ :

Մինչ Թիֆլիսից Երևան կտեղափոխվել Շ. Քաջագունու կողմից ձևավորվող Հայաստանի Հանրապետության անդրանիկ կառավարությունը՝ Ա. Մանուկյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Հայաստանի ժամանակավոր կառավարություն՝ ի դեմս Երևանի Ազգային խորհրդի Վարչության (առավելապես հայտնի է Վարիչների մարմին անունով): Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական գործիչներից Ա. Բարայրյանն այս կապակցությամբ նշել է. «Արամն էր, որ փաստորեն կառավարում էր երկիրը»³¹: Նրա գլխավորությամբ գնահատելի աշխատանք կատարվեց նորանկախ երկրի անվտանգության, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կայունության ապահովման, պետականության հիմքերի ստեղծման ուղղությամբ: 1918 թ. հուլիսի 19-ին Ա. Մանուկյանը Երևանում հանդիսավորությամբ դիմավորեց Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՀ կառավարության անդամներին: Նա հուլիսի 20-ին Երևանի ու Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդների համատեղ նիստում հայտնեց իշխանությունը ՀՀ «օրինաւոր կառավարությանը» հանձնելու, ինչպես նաև «երկրում կարգ ու կանոն և տանելի կեանք ստեղծելու գործում» նրանց աջակցելու պատրաստակամության մասին³²: Հուլիսի 20–22-ին Երևանում վերջնականապես ձևավորվեց ՀՀ կառավարությունը, որի կազմը հրապարակվեց հուլիսի 24-ին: Մանուկյանին վստահվեցին միաժամանակ Ներքին գործերի, Պարենավորման, Խնամատարության, Կրթության ու Հաղորդակցության նախարարությունները: Այս հանգամանքը, ժողովրդի շրջանում ունեցած անառարկելի հեղինակության հետ միասին, ապահովեցին նրա առանցքային դերը կառավարության մեջ:

Ա. Մանուկյանն անսպառ եռանդով ու բարձր պատասխանատվությամբ իր մասնակցությունը բերեց կառավարության աշխատանքներին՝ մշտապես հանդես գալով նախաձեռնողի և ուղղորդողի դերում, ու մեծապես նպաստեց հայոց պետականության ամրապնդմանը: Նրա կազմակերպչական ջիղի շնորհիվ շոշափելի ձեռքբերումներ արձանագրվեցին ՀՀ վարչական մարմինները ձևավորելու, երկրում ամուր իշխանություն, կարգուկանոն և օրինականություն հաստատելու, թուրք-թաթարական հակապետական խռովությունները ճնշելու, պարենային ճգնաժամը մեղմելու, համաճարակային հիվանդությունների տարածման դեմ պայքարի, պաշտոնական գրա-

³⁰ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия, введения и примечаний В. Микаелян. Ереван, 1995, с. 508.

³¹ Ա. Բարայրյան. Էջեր՝ Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Կահիրե, 1959, էջ 8:

³² «Լրատու Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի», 23. VII. 1918:

գրությունները հայացնելու, հարյուր հազարավոր արևմտահայ փախստականների ու որբերի ծանր կացությունը մեղմելու և այլ ուղղություններով:

Նշենք, որ ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանի 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ի հրամանով երկրի պետական-կառավարական հիմնարկները պետք է ունենային Հանրապետության դրոշը (ըստ կարգի վերնից ներքև՝ կարմիր, կապույտ, դեղին գույներով)³³:

Ազգային-պետական մտածողությամբ առաջնորդվող Ա. Մանուկյանի յուրաքանչյուր քայլը միտված էր հայոց պետականության կայացման գերնպատակին: Այդ ուղղությամբ նրա նախաձեռնած առաջին քայլերից մեկը մասնավոր գենք-գինամթերքի պետականացումն էր, որի մասին օրենքն ընդունվեց օգոստոսի 29-ին: Ելակետն այն էր, որ ցանկացած գործի հաջողության հիմքում ընկած է կարգուկանոնը, որի պաշտպանությունը պետական իշխանության պարտականությունն է: Պետականության ամրապնդման ճանապարհին Ա. Մանուկյանի համար չկային արտոնյալներ ու արգելքներ: Նա ամեն ինչ անում էր, որ բոլորը՝ անկախ պաշտոնական դիրքից, կուսակցական պատկանելությունից և հայրենիքին մատուցած ծառայություններից, ցուցաբերեն առավելագույն պատասխանատվություն՝ իրենց վստահված գործի նկատմամբ: Ա. Մանուկյանը 1918 թ. սեպտեմբերի 8-ի շրջաբերականով պետական պաշտոնյաներին զգուշացնում էր, որ եթե իրենց նկատմամբ լրագրերում հրապարակված մեղադրանքները չհերքեն, ապա կհեռացվեն աշխատանքից և դատի կտրվեն³⁴: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ պատասխանատվության են ենթարկվել օրինազանց և անկարգապահ պաշտոնյաներ:

Ա. Մանուկյանի համար, որպես ժողովրդին անվերապահորեն նվիրված պետական գործչի, խորթ էր պետական պաշտոնյայի գործառույթների, ինչպես նաև օրենքների մեխանիկական կիրառումը, և, ընդհակառակը, առաջնային պետության ու ժողովրդի շահը, եթե նույնիսկ դա օրենքով ամրագրված չէր: Նրա համար անգամ ընդունելի էր օրենքի շրջանցումը, եթե դրա կիրառումը կարող էր հարվածել երկրի ու ժողովրդի շահերին: Ելնելով բացառապես այդ ըմբռնումից՝ նա երբեմն անտեսում էր օրենքն ու կարգը՝ իր վրա վերցնելով ողջ պատասխանատվությունը: Բսկ ուլքե՛ր կարող էին այդ կերպ վարվել: Համոզված ենք՝ միայն մեծ մարդիկ, քանզի միայն նրանց է հատուկ այդպիսի պատասխանատու գործելակերպը: Նա իրավացիորեն նշում էր, որ «կան դեպքեր ... երբ օրենքն ու իրաւունքը գործադրելով՝ մենք յանցաւորներ կը դառնանք, մանաւանդ այնպիսի ծանր ու անբնական ժամանակներում, երբ դեպքերը տեղի են ունենում գահավեժ արագութեամբ եւ ստեղծում դրոյթիւններ, որոնք օրենքը չէր կարող նախատեսել»³⁵: Կարևորն այն է, որ Ա. Մանուկյանի բոլոր արարքները, անխտիր, գերծ էին անձնական շահախնդրությունից: Ունենալով ֆինանսական մի-

³³ ՀԱԱ, ֆ. 214, ց. 3, գ. 24, թ. 19:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 1, թ. 79-82:

³⁵ Արամը. Մահուան յիսնամեակին առթիւ, Երևան, 1991, էջ 140:

ջոցներից օգտվելու լայն հնարավորություններ՝ նա ապրում էր համեստ կյանքով, հասարակ երևանցու նման: Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած բարձր պատասխանատվությունն ու ազնվությունը նրան ապահովում էին մեծ հեղինակություն: Ասվածի մասին է վկայում գեներալ Մ. Միլիկյանին և Ա. Մանուկյանին ուղղած Ղարաքիլիսայի բնակչության՝ հոկտեմբերի 20-ի հեռագիրը, որում ասվում էր. «Ուրախ ենք, որ Հայկական զորքի և երկրի ներքին գործերի կառավարության գլուխ կանգնած էք դուք, որ հայկական կեանքի ամենաձանր շրջանում չլքեցիք ձեր ժողովրդին և ցուակից եղաք նրան: Հաւատում ենք, որ ձեր աշխատութեամբ և եռանդի շնորհիւ կը կազմւի ուժեղ բանակ և հաստատուն իշխանութիւն, որը վերջ կը դնի մեր ժողովրդի տանջանքներին»³⁶:

Ա. Մանուկյանի գլխավորությամբ իրագործված քայլերից հիշատակելի է հատկապես թուրք-թաթարական խռովությունների ճնշումը, որի միջոցով նա ձգտում էր ապահովել հանրապետության անվտանգությունը և, միաժամանակ, նպաստել արևմտահայ փախստականների տեղավորմանը, երկրի հայացմանը. այն ռազմավարական նշանակության խնդիր էր: ՀՀ առաջին ռազմական նախարար Հ. Հախվերդյանը 1931 թ. նկատել է, որ Ա. Մանուկյանն այդ քաղաքականությունը վարում էր «ինքնուրույն, լռակյաց, հաշվի չնստելով նախարարների խորհրդի կարծիքի հետ, և ասելով մի բան, կատարելով այլ բան, հավանաբար, գտնելով դա օգտակար հայ ժողովրդի շահերի համար»³⁷:

Ա. Մանուկյանը խիստ կշռադատված և լիովին պետականամետ մոտեցում էր որդեգրել նաև հայ-թուրքական հարաբերություններում: Ճիշտ է Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտության հարցը 1918 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին կասկած չէր հարուցում, սակայն Ա. Մանուկյանը, գտնելով, որ այն դեռևս իրենից մեծ ուժ է ներկայացնում և կարող է վնասել մեր երկրին, առերևույթ բարեկամական վերաբերմունք էր ցուցաբերում այդ պետության նկատմամբ: Վրաստանում գերմանական առաքելության ղեկավար գեներալ Կրեսն Ա. Մանուկյանին իրավաօրենքներն դասել է Թուրքիայի նկատմամբ սպասողական, ձգձգումների քաղաքականության կողմնակիցների թվին³⁸: Մշտապես թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի առաջին զժում գտնվող, այդ պահին նրա կողմից հրահրվող թաթարական խռովությունները հետևողականորեն ճնշող Ա. Մանուկյանը ոչ միայն ձեռնպահ մնաց Թուրքիայի հանցագործ կեցվածքը դատապարտող՝ տվյալ պահին ժամանակավրեպ արտահայտություններից, այլև բարձր մակարդակով ընդունելություն կազմակերպեց օգոստոսի 31-ին Երևան ժամանած թուրք զորավար, ոճրագործ Խալիլի համար:

³⁶ «Զանգ», 27. X. 1918:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 28, թ. 44:

³⁸ Deutschland und Armenien 1914–1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 423.

Մանուկյանը Երևանի երկաթուղային կայարանում անձամբ դիմավորեց թուրք գործչին, նույնիսկ գրկախառնվեց նրա հետ: Ավելին, հայ-թուրքական բանակցությունն ընթացավ Ա. Մանուկյանի բնակարանում³⁹:

Ցավոք, Ա. Մանուկյանին վիճակված չէր երկար ապրել և շարունակել հանրապետության ամրապնդմանն ուղղված իր խիստ օգտակար գործունեությունը: Ժողովրդի հետ անմիջական շփումների մեջ գտնվող գործիչը 1918 թ. դեկտեմբերին վարակվեց երկրում մոլեգնող բժավոր տիֆով և վախճանվեց 1919 թ. հունվարի 29-ին: Ա. Մանուկյանի մահը ցնցեց հայ ժողովրդին, նրա հուղարկավորությունը վերածվեց համաժողովրդական սուգի, որին մասնակցում էր ամբողջ Երևանը, մեծ ու փոքր, որպեսզի վերջին անգամ հարգանքի տուրք մատուցեր մի մարդու, որին վստահել էր իր ճակատագիրն ամենաձանր օրերին: Նրան նվիրված դամբանականում Ն. Աղբալյանը նշում էր. «Երբ գիշերը գայ, մտեք ձեր հոգիի սենեակը և խօսեցե՛ք ձեր խղճի հետ և ըսե՛ք, արդեօք աշխատե՞լ էք հայ ժողովրդի համար, ինչպես Արամը, եղե՞լ էք այնքան անձնագոհ, որքան Արամը, տե՞լ էք ձեր ամբողջ կեանքը հայ ժողովրդին, ինչպես Արամը...»⁴⁰:

Այսպիսով՝ Ա. Մանուկյանի կյանքն ու գործունեությունն ամբողջական նվիրում էր հայ ժողովրդի ազատության համար մղվող պայքարին: Ամենուր, որտեղ էլ որ գործեց, նա աչքի ընկավ կազմակերպչական բացառիկ ձիրքով, անկոտրում կամքով, քաղաքական հասունությամբ, հեռատեսությամբ, իրատեսությամբ, արդարամտությամբ, համեստ կենցաղով և մեծագույն պատասխանատվությամբ իր ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ: Այդ հատկանիշները նրա համար ապահովեցին անառարկելի հեղինակություն, իսկ գործունեությունը դարձրին խիստ արգասավոր: Նա առաջնակարգ ու հսկայական ներդրում ունեցավ Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծման, ապա նաև՝ նրա հիմքերի ամրապնդման գործում, որի համար սերունդների հիշողության մեջ հավերժացավ իբրև Հանրապետության հիմնադիր:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 3, գ. 19, թ. 55–56, Վ. Ն ա լ ա ս ա Ր դ ե ա ն. Արամի կեանքից. – «Հայրենիք», 1925, № 1, էջ 75–79:

⁴⁰ «Աշխատանք» (Երևան), 12. II. 1919:

АРАМ МАНУКЯН: НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

АРМЕН АСРЯН

Резюме

Ключевые слова: Арам Манукян, Западная Армения, независимость, народ, Первая Республика Армения, АРФД, единство, ответственность, государственный деятель, государственное мышление, решительность, политический деятель.

Крупный национально-государственный деятель, основатель Первой Республики Армения Арам Манукян (Саркис Ованесян) родился 19 марта 1879 г. в Карабахе, в городе Шуши. В 1890-ых годах, войдя в ряды ведущей силы армянской освободительной борьбы – партии АРФ «Дашнакцутюн», А. Манукян боролся за освобождение Западной Армении. Он был убежден, что поднявший освободительный флаг против турецкого ига армянский народ должен опираться на собственные силы. В начале Первой мировой войны А. Манукян всячески стремился уберечь армян Ванской области Западной Армении от масштабных репрессий турок. В апреле 1915 г., когда турецкие власти начали претворять в жизнь план уничтожения западных армян, А. Манукян, сотрудничая с другими политическими силами, организовал и руководил самооборону Вана, благодаря чему армяне Вана спаслись от резни, которой подверглись полтора миллиона армян других областей Западной Армении.

В 1918 г. А. Манукян объединил в Восточной Армении широкие слои общества, социально-политические круги, талантливых военных во имя сплоченной общенациональной борьбы против турецких завоевателей. В судьбоносные дни мая 1918 г. А. Манукян организовал Сардарapatское и Баш-Апаранское сражения. После восстановления независимости он как первый министр внутренних дел (а также министр продовольствия, социального обеспечения, образования, связи) Республики Армения, всячески способствовал становлению и укреплению армянской государственности. Скончался от тифа 29 января 1919 г. в Ереване. А. Манукян совершенно справедливо удостоился имени основателя Республики Армения.

ARAM MANUKYAN: A NATIONAL-STATE FIGURE

ARMEN ASRYAN

Summary

Key words: Aram Manukyan, Western Armenia, independence, people, Republic of Armenia, ARF Dashnaktsutyun, unity, responsibility, statesman, state thinking, determination, political figure.

Aram Manukyan (Sargis Hovhannisyan) – a major national-state figure of Armenian history, the founder of the First Republic of Armenia, was born in the city of Shushi, Karabakh, on March 19, 1879. In the 1890's, becoming a member of Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutyun – a leading power in Armenian liberation struggle, A. Manukyan fought for the liberation of Western Armenia. He was sure that Armenians who had raised the liberation flag against Turkish yoke must rely on their own power. At the beginning of the World War I, A. Manukyan tried by all means to save the Armenians of Van province of Western Armenia from the large scale of the Turkish violence. In April 1915, when Turkish government started to realize the extermination of Western Armenians, A. Manukyan, in collaboration with other political forces, organized and led the self-defense of Van, owing to which the Armenians of Van were saved from the genocide to what one and a half million Armenians from other regions of Western Armenia were subjected.

In 1918, A. Manukyan consolidated large social-political strata of the society and military leaders in Eastern Armenia to fight against Turkish conquerors. In fatal days of May 1918, he organized battles of Sardarabad and Bash-Aparan. After regaining the independence, A. Manukyan, as a Minister of Internal Affairs (also a Minister of Provision, Social Care, Education, Communication) of the Republic of Armenia (1918–1920) by all means contributed to the strengthening of the republic. A. Manukyan died of typhus on January 29, 1919 in Yerevan. Hence, A. Manukyan was justly honoured with the name of the founder of the First Republic of Armenia.